

SE ÅLDERN FATABUREN

SE ÅLDERN

FATABUREN

2015

2015

SE ÅLDERN

Red. Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET

SKANSEN

Fataburen 2015

Nordiska museets förlag

Box 27820

115 93 Stockholm

www.nordiskamuseet.se/förlag

www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Anders Carlsson

Bildredaktör och bildbehandling Karolina Kristensson

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Översättning Alan Crozier

Omslagsfoto »Fotografens dotter Tove dansar med sin farfar i trädgården.«

Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0056089).

Pärmens insida Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029567).

Tryckt genom Italgraf Media 2015

ISSN 0348 971 X

ISBN 978 91 7108 577 1

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074004).

Tomten, trollen och tiden

Om ålder och uråldrighet

TORA WALL är folklorist vid Nordiska museet.

För bara hundrafemtio år sedan var livet i Sverige väldigt annorlunda. Mycket av det vi i dag tar för givet fanns inte, och många av de saker som det då var självklart att alla kunde är det få som kan i dag. De flesta människor levde av att bruka jorden och hålla djur. Det var en annan värld, med helt andra livsvillkor.

Nu är vår världsbild präglad av ett naturvetenskapligt tänkande. Då var berättelser om trolldom och övernaturliga väsen en del av vardagen. Innan smöret såldes gjorde man kanske ett kors i det för att inte bli av med smörlyckan. När fåren drevs i vall om våren viskade man en trollformel över dem som skydd mot vargen. I barnens vaggor smögs järn eller åskviggas ner som skydd mot trollen. Människorna levde i föreställningsvärlden sida vid sida med övernaturliga väsen. Tomten, trollen, skogsrået, vittror, vättar, näcken och andra varelser fanns ständigt nära, fast oftast osynliga för det mänskliga ögat. Ibland korsades människans väg med ett väsen och då kunde förfärliga (eller fantastiska) saker hända.

Väsendenas yttre vardagsliv påminde om människornas: de gifte sig och fick barn, bakade bröd och bryggde öl, gick med korna i vall i skogen och spelade fiol. Men likheterna var ytliga och inget man

skulle låta sig luras av. Som en röd tråd genom berättelserna går tanken att väsendena till sin natur är olika människorna och lever sina liv efter andra regler. I den här artikeln kommer jag att utforska en av de grundläggande skillnaderna mellan människa och väsen: tiden och åldrandet.

Människans tid är utmätt. Vi föds, lever korta eller långa liv – och sedan dör vi. Det som en gång var vår kropp kommer att återgå till den jord den kom ifrån. Tankar om döden och vad som händer när människan lämnar jordelivet verkar ha funnits i alla tider. Kanske också tankar om att naturväsendena, som har befolkat berg, skogar och hav och som varit så lika människorna men ändå så olika, stannar kvar.

Den uråldrige tomtegubben

Det väsen som fanns allra närmast människorna var tomten. Namnet *tomte* är en förkortning av *tomtegubbe* eller *tomtekarl*, och kommer ur ordet *tomt*. Tomten hörde till de rådande väsendena: skogsrået vakade över skogen, havsrået över havet, bergsrået rådde över berget och gruvorna och tomten över gården.

Tomten beskrivs i sägnerna som en uråldrig, vadmalsklädd liten gubbe. Han vakade över gården och såg till att människorna som levde där skötte sig. Han hjälpte till med djuren, skörden och andra sysslor som behövde göras. Händet det något farligt kunde han varna folket på gården. Varlade gjorde han också, om ofärd och olycka var att vänta. Han beskrivs ofta som ganska vresig och snarstucken. Med tomten, liksom alla väsen, gällde det att uppföra sig och hålla sig till de oskrivna regler som gällde vid samröre med det övernaturliga. Den viktigaste av dessa var att visa respekt. Varken tomten eller något annat väsen tålde att bli ohövligen bemött av människor. Tomten straffade folk som inte skötte sig med en örfil eller knöt tovor i hästens man, som var rent omöjliga att reda ut.

En föreställning kring tomten var att han en gång varit människa och byggt gården. Efter sin död har han sen blivit kvar för att se till att allt går rätt till där. Jag kommer att återvända till tomten

längre fram i artikeln, eftersom han är det väsen som var tydligast förknippad med – eller har kommit att bli – med ålder och tid.

Bergtagning och bortbytingar

I södra och mellersta Sverige berättade man om trollen, som bodde i bergen, under stora stenar eller i gamla gravkummel. Kanske var tiden hos trollen annorlunda än i människornas värld. Det berättades ibland om människor som blivit bergtagna av trollen (längre norrut sades samma sak om vittorna). En del gick för alltid förlorade och återvände aldrig, ibland hittades deras ben efter en tid utanför berget. Andra slapp ut ur berget och kom tillbaka till sina familjer. Men de blev sig aldrig sig riktigt lika efteråt, sägs det ofta

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.OO74005).

i sägnerna. Några gick tillbaka till trollen, andra blev tokiga.

Som så ofta när det gäller folklöre ser bilden av livet i berget olika ut. En del beskriver trollens salar som vackra och fyllda med rikedomar (att trollen är rika är ett motiv som återkommer i andra sägenvarianter). Andra berättade att överdådet var en illusion och att trollen egentligen bodde i smutsiga jordhålor fyllda med krälande ormar och ohyra.

De som kom tillbaka från trollen gav ett förvirrat intryck och kunde inte säga hur lång tid de tillbringat i berget. Många forskare har pekat på likheten mellan bergtagning i skandinavisk folktro och keltiska föreställningar om människor som togs till älvornas rike. Även om det kändes som om de bara varit en kort tid hos älvorna, kunde hundra år ha gått när de kom tillbaka till människornas värld, och alla de kände var sedan länge döda. Eller så återvände de efter en dag hos älvorna, bara för att upptäcka att de under denna enda dag hunnit bli gråhåriga och böjda av ålder.

I sägner om bortbytingar anspelas ofta på trollens höga ålder. Bortbytingar kallades sådana där trollungar, som först inte gick att skilja från vanliga. På ett ställe hade de en sådan bortbyting. Han låg jämt, växte inget fast han åt, men var stum som en fisk: Någon lärde folket att koka gröt i ett äggskal och ge honom. Då kunde han tala: »Ja ha leve mä sju ekskoge ha vuxe äpp å sju ruttne ner, men aldrig har jag sitt, att di kokt gröt i ett äggskal förr.» Så reste sig bortbytingen, och de blevo av med det trollet.

En bortbyting var alltså en trollunge som trollen lämnade i vaggan när de rövade med sig människobarnet. För att få tillbaka sitt eget barn och bli av med den besvärliga trollungen, var människorna tvungna att få ungen att avslöja att den var ett troll – då bröts nämligen trollens makt. Ett sätt var att göra något som verkade så konstigt att trollet inte kunde låta bli att prata. I denna sägen blir synen av människor som försöker koka gröt i ett äggskal för mycket: »Jag har levt medan sju ekskogar har vuxit upp och sju ruttat ner, men aldrig har jag sett dem koka gröt i ett äggskal förr.» Indirekt avslöjar trollet också sin ålder: har han sett sju ekskogar växa och multna, måste han vara väldigt gammal.

Foto: Emma
Fredriksson,
© Nordiska museet
(NMA.0074006).

Dömd att för evigt vandra

Ett motiv som återkommer i sägner och sagor är hur någon, som straff för sitt hårda hjärta, girighet eller annan förseelse, döms att för evigt vandra över jorden utan vila. En av de mest kända av folklorens irrande gestalter är Jerusalems skomakare, även kallad den vandrande juden Ahasverus. Om honom berättades det att hans hus låg längs den väg som Jesus tvingades bära sitt tunga kors. Jesus bad att få luta korset mot skomakarens vägg för att få en stunds lättnad från bördan. Men skomakaren vägrade, han nekade Jesus ens ett ögonblick av vila. Jesus dömde honom då till att vandra runt i världen, utan att någonsin vila, ända fram till domedagen. Skomakaren var tvungen att ge sig iväg i samma stund och har sedan den dagen irrat runt i världen, ständigt på vandring

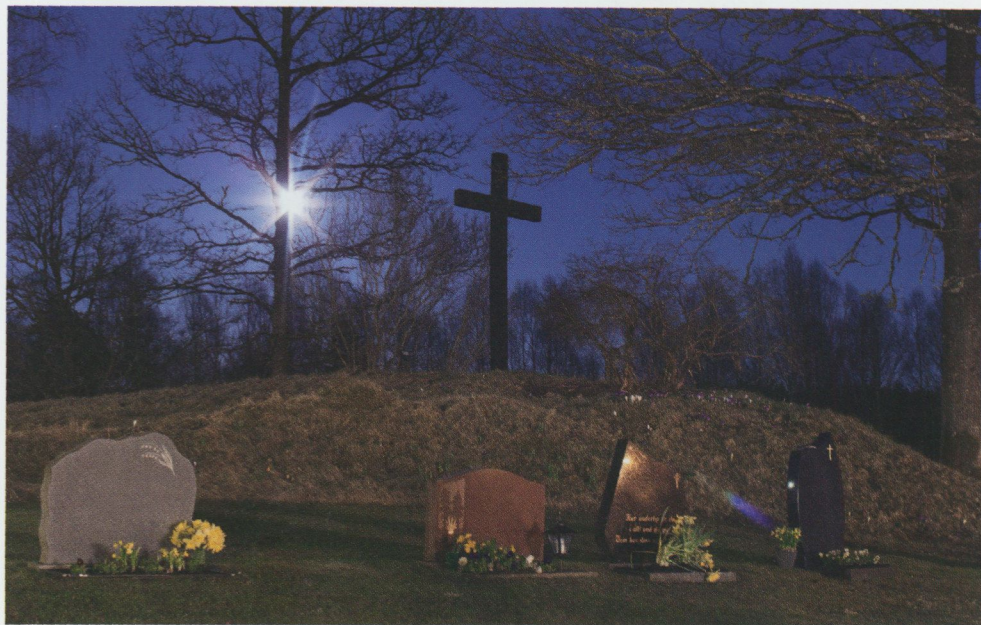

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074007).

och ständigt ångerfull för att ha förbrutit sig mot Frälsaren.

Ursprunget till sägnerna om Jerusalems skomakare finns i en folkbok, *Kurtze Beschreibung und Erzehlung von einem Juden mit Namnen Ahasverus*, som trycktes första gången i Tyskland 1602. I artikeln »Jerusalems skomakare i Sverige« gör Bengt af Klintberg en grundlig genomgång av hur denna skrift kom att ge liv åt en av folklorens mest fascinerande figurer. Det råder, enligt Klintberg, inget tvivel om att människor verkligen trodde på berättelserna om att den olycksalige skomakaren verkligen vandrade omkring på vägarna världen över. Det var också bokens syfte. Texten är skickligt formulerad. Den invaggar läsaren i tron att den är skriven av någon som personligen fått höra historien av Paulus von Eitzen, överintendent i Schleswig-Holstein och en mycket inflytelserik man under det sena 1500-talet. I boken sägs det att Paulus von Eitzen själv har träffat och talat med Jerusalems skomakare. Vem som skrivit och tryckt folkboken är okänt men vem det än var kunde han tryggt använda sig av von Eitzen som påstått ögonvittne eftersom denne dött några år tidigare. Syftet med berättelsen, skriver Klintberg, är tydligt apologetiskt och bekräftar sanningen i Bibelns skildring av Kristus korsfästelse. Kanske kan det också ha funnits en tanke om omvändelse av judar till kristendomen, men Klintberg tror inte att texten var medvetet antisemitisk.

Berättelsen om Jerusalems skomakare blev väldigt populär. Folkboken trycktes i många upplagor och översattes till flera språk. Men berättelsen spreds också i den muntliga traditionen. Ahasverus fick liv i människors fantasi och många berättade om möten med honom. I sägner beskrivs han som en uråldrig gubbe, ett vanligt motiv är att det växer mossor på honom. Mossan är förstås en illustration av hans svindlande höga ålder.

Ett i Sverige populärt sägenmotiv är att den vandrande skomakaren får lov att vila en enda natt om året: på julafton, när han får sätta sig på en plog eller harv om den glömts kvar ute på åkern. Lite grymt, kan tyckas, men man skulle vara nog med att ställa undan alla redskap innan vintern, för det som skomakaren satt på skulle bli förstört, och på åkern skulle sedan bara ogräs växa.

Salig eller osalig – olika perspektiv

Jerusalems skomakare blir odödlig men det är inget att avundas, snarare väcker hans lott fruktan och medömkan. När livet blir oändligt blir människan mindre mänsklig, omvandlas till något annat, okänt och skrämmande.

Tron på livet efter döden var stark i bondesamhällets föreställningsvärld. Döden var inte slutet, på gott och ont. Det som följde därefter var ett kvitto på hur man levat. För de som levt goda och gudfruktiga liv öppnades himlens portar och där väntade den eviga lyckan hos Gud. För syndarna väntade skärseldens fasor och det eviga straffet i helvetet.

Väsendenas tid på jorden ter sig oändlig i jämförelse med människans korta jordeliv. Men människan kan bli salig efter döden, och blir då del av en evighet som sträcker sig bortom domedagen. De övernaturliga väsendena kunde inte bli saliga. De var avkomman efter Lucifer, den fallne ängeln, sade en del – av Lilit, Adams första hustru som fördrevs ur paradiset, sade andra. De tillhörde djävulen och människorna tillhörde Gud.

Fast det finns också sägner som speglar föreställningen att även de övernaturliga väsendena får nåd efter domedagen. Näcken var ett manligt väsen som höll till i sjöar och vattendrag. Han dränkte kvinnor och barn och spelade musik så vackert som ingen människa kunde. I ett sägenmotiv sitter Näcken i bäcken och sjunger om att han skall få Guds nåd på domedagen. En förbipasserande hör detta och skriker åt honom:

»Du får aldrig Guds nåd.«

Näcken blir förtvivlad, slår sönder sitt instrument och gråter. Ibland slutar berättelsen med att Näcken förtvivlad sjunker tillbaka ner i bäcken men ibland får han istället upprättelse. I en del versioner har den som går förbi (ofta en präst) en stav i handen och säger till Näcken:

»Förr skall min torra stav blomma, än du får Guds nåd.«

När vandraren kommit en bit bort slår blommor ut från staven. Han får då vända om igen och trösta den gråtande näcken med att Gud har gett ett tecken som visar att Näcken visst kommer att få nåd.

Foto: Emma
Fredriksson,
© Nordiska museet
(NMA.0074002).

Folkloren är en brokig väv av berättelser som speglar tabun, sociala mönster, fantasi och tankar hos människor i olika tider och olika sorters samhällen. Perspektiven kan alltid förändras, och den erbjuder aldrig en absolut sanning. Föreställningar som motsäger varandra kan utan svårighet existera samtidigt och berättas av samma personer.

Ålder, tid och romantisering

Tiden och åldrandet är sällan det centrala motivet i de berättelser jag lyfter fram här. Ändå är det påtagligt närvarande. Den mänskliga som råkar i det övernaturligas våld förlorar greppet om tiden, en markering av att något övernaturligt skett. Den tidsliga

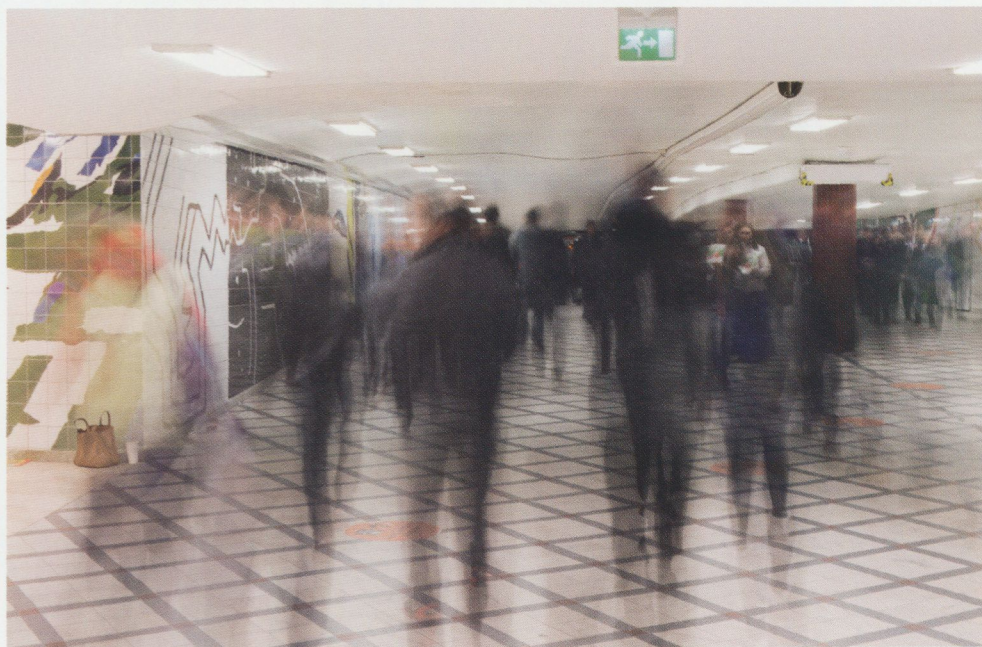

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074008).

symboliken antyder att de övernaturligas värld och människornas värld gränsar till varandra men ändå inte riktigt är samma plats eller verklighet. Men på samma gång hör väsendena samman med den miljö de vistas i, finns alltid där synliga eller osynliga för det mänskliga ögat.

Åldersperspektivet är kanske särskilt tydligt när det gäller föreställningar om tomten. Viktor Rydbergs dikt »Tomten« har betytt väldigt mycket för hur vi i dag uppfattar tomtens roll i bondesamhällets folketro. I dikten sköter den trogna gårdsvakten sina sysslor i den kalla midvinternatten – och grubblar på en gåta som han aldrig kan finna svaret på. I det här sammanhanget är det speciellt tre av verserna som jag tänker på:

Tomten smyger sig sist att se
husbondefolket det kära,
länge och väl han märkt, att de
hålla hans flit i ära;
barnens kammar han sen på tå
nalkas att se de söta små,
ingen må det förtycka:
det är hans största lycka.

Så har han sett dem, far och son,
ren genom många leder
slumra som barn; men varifrån
kommo de väl hit neder?
Släkte följde på släkte snart,
blomstrade, åldrades, gick – men vart?
Gåtan, som icke låter
gissa sig, kom så åter!

...

Tyst är skogen och nejden all,
livet där ute är fruset,
blott från fjärran av forsens fall
höres helt sakta bruset.

Tomten lyssnar och, halvt i dröm,
tycker sig höra tidens ström,
undrar, varthän den skall fara,
undrar, var källan må vara.

Viktor Rydberg verkade i den nationalromantiska tidsanda som rådde vid förra sekelskiftet. Industrialiseringen hade gjort att samhället förändrades drastiskt på relativt kort tid. Många flyttade från landet och in till städerna, allt fler arbetade på fabriker och allt färre i jordbruket.

Snart insåg man att mycket av det som hörde till livet i bondesamhället höll på att falla i glömska. Ur oron för att så skulle ske växte en önskan om att bevara det gamla fram. Museer och friluftsmuseer grundades. Samlingar av föremål, kläder och berättelser påbörjades i ett försök att bevara delar av den förflutna kulturen. Bondesamhällets folklöre tolkades ofta i konst och litteratur, till exempel av Viktor Rydberg, Jenny Nyström och John Bauer. Över alla dessa aktiviteter låg ett romantiskt skimmer. Och vår nutida bild av bondesamhällets övernaturliga väsen är ofta mer färgade av detta skimmer än vad vi inser. Dels för att vi påverkas av den resa folklören gjort genom nationalromantikens konst och litteratur, dels för att folklören i dag fyller en annan funktion än för hundrafemtio år sedan.

I Ebbe Schöns *Gårdstomtens långa minne* finns några exempel som jag särskilt fäst mig vid eftersom författaren är en av de folklivsforskare som har haft störst betydelse när det gäller förmedling av folklöre och folkloristisk forskning utanför den akademiska världen i Sverige. Till skillnad från Schöns tidigare böcker är denna är en skönlitterär berättelse, som skildrar världen ur tomtens perspektiv. Tomten berättar om sitt långa liv som tar sin början under vikingatiden, och läsaren följer honom sedan genom olika historiska skeden fram till i dag. Tomten funderar på människor som levt på gården och hur världen omkring honom förändras. Tiden går, människor föds och dör men tomtens finns kvar. Han är tveksam till 2000-talet och dess teknik, och han kämpar mot

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074003).

giriga affärsmän som vill riva hans gård och anlägga en golfbana där den stått. Han funderar på om det finns någon plats för honom i denna nya tid.

Den skönlitterära formen ger författaren större utrymme att själv forma bilden av tomten, vilken blir mjukare och snällare än i bondesamhällets folklöre. Ebbe Schöns tomte blir därmed del av den nutida folklören (vilken, nu liksom förr, skapas i växelverkan med populärkulturen). I vår tid laddas bondesamhällets väsen med nutidens behov och blir inte sällan symboler för drömmen om ett enklare, mer genuint liv i samklang med naturen. Tomten själv blir här en symbol för oändlighet och uråldrig visdom. Samtidigt finns en vemodig klang i sentida tolkningar av detta väsen, som

ser människor födas och dö men själv är dold i skuggorna, utom synhåll och ensam.

Odödlighetens pris

Ett väsen som har blivit populärt de senaste två decennierna är vampyren. Dess ursprung finns i östeuropeisk folklöre, men den variant som möter oss där är väldigt olik dagens romantiska vampyrer. Folklorens vampyrer var, i bokstavlig bemärkelse, levande lik, stinkande och blodtörstiga. Men med den gotiska skräckförfattaren John Polidoris berättelse *The Vampyre*, som publicerades första gången 1819, och senare Bram Stokers roman *Dracula* – det verk som kanske haft allra störst inverkan på nutida föreställningar kring vampyrer – började en ny bild växa fram. Undan för undan blev vampyren allt vackrare och mer attraktiv. Ett rovdjur utan samvete och känslor – livsfarlig men på samma gång lockande för människor.

Kärlekshistorier mellan människa och vampyr är ett vanligt tema i nutidens populärkulturella berättande. (Som en parallell kan nämnas att i bondesamhällets folklöre var sexuella förbindelser mellan övernaturliga väsen och människor ett vanligt motiv.) Kärleken gör vampyren mer mänsklig och omvänder den från ondska till godhet, de monstruösa dragen tonas ned. För dessa blir sedan det eviga livet en plåga, kantat med sorg och saknad. De onda vampyrerna plågas däremot inte av evigheten. Men tiden påverkar dem, de mister allt mer av sin mänsklighet ju äldre de blir.

Vem har inte fantiserat om att vara odödlig? Tänk att ha en evighet av tid fram för sig, tid att kunna se, känna och uppleva allt man drömmer om. Slippa åldras, slippa se sitt ansikte förändras och kroppen brytas ner av sjukdom och värk. Tänk att lura döden och inte längre behöva känna rädslan för att inte finnas. Men de odödliga gestalterna i folklöre och populärkultur påminner oss om att åldras och dö är en del av att vara människa. Tanken på att förlora sin mänsklighet, att gå från att vara människa till att bli något annat, är mer skrämmande än döden.

DEL 2
